

УДК 81'23

НАТАЛІЯ АКІМОВА

м. Кропивницький

natasha-shadow@rambler.ru

АКТУАЛЬНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІДОМОСТІ: ПРОБЛЕМА ВАЛІДНОСТІ

Метою пропонованого дослідження є узгодження класичних уявлень про зміст свідомості та її функції з поширеною методологією дослідження свідомості. Для цього автор використовує аналіз, синтез, узагальнення, систематизацію та класифікацію. В результаті вивчення класичних праць З. Фрейда, В. Джеймса, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонт'єва, О. Р. Лурії, В. П. Зінченко, О. В. Петровського, Б. Г. Анан'єва та низки сучасних підручників та докторських дисертаційних досліджень, автор розглядає свідомість як рівень психіки, що містить оцінки і ставлення щодо навколишнього світу та самого себе. Основною функцією свідомості є рефлексія (суб'єктивне відображення об'єктивного світу), що у взаємодії з іншими компонентами психіки реалізується низкою конкретизованих функцій: накопичення досвіду, створення картини майбутнього (планування), створення картини минулого, смислотворення та регуляції поведінки. Також пропонується бінарна структура свідомості, у якій виокремлюють свідомість щодо інших та самосвідомість. Зазначені погляди узгоджуються з традиційними методами дослідження свідомості, що поділено на дві групи: психосемантичні та проєктивні.

Ключові слова: свідомість, структура свідомості, функції свідомості, психосемантичні методи, проєктивні методи.

Сучасні дослідники виявляють неабиякий інтерес до вивчення свідомості. За останні роки була опублікована значна кількість робіт, присвячених різним аспектам свідомості, значно зріс інтерес до політичної (на фоні подій 2012 року та їх наслідків) та професійної свідомості. Між тим більшість цих праць висвітлюють проблему свідомості лише частково, у визначених автором аспектах. Узагальнюючих та систематизуючих робіт щодо змісту та функцій свідомості, загальної методики її дослідження майже не має. Тому поширюється тенденція, коли кожен вчений змушений розробляти власний діагностичний інструментарій для свого дослідження. Іноді ці методики дуже схожі та через брак загальної класифікації, на жаль, не впорядковані. Гостро відчувається потреба у загальній методологічній базі для дослідження свідомості, яка могла б стати відповідною точкою для сучасних досліджень.

Мета цієї статті – впорядкувати класичні уявлення про зміст свідомості та її функції, на цій основі скласти відповідне визначення та узгодити з ним загальну методологію дослідження свідомості.

Загальновідомий факт, що термін «свідомість» вперше було визначено у працях

Р. Декарта, де обґрунтовувалася нова для того часу ідея – дуалізму – паралелізму між тілом та душею. Відомий філософ визначав свідомість як особливу здатність душі, інтелектуальну діяльність суб'єкта, що проєктує світ [3, 212], також він ототожнював її з мисленням [3, 212]. Сьогодні зрозуміло, що така дефініція описує скоріше психіку, ніж свідомість.

Пізніше, у часи становлення класичної психології проблема свідомості привернула увагу визнаних вчених: З. Фрейда та В. Джеймса. Австрійський психіатр З. Фрейд розглядав її у диспозиції свідоме-несвідоме, та окреслив структуру рівнів свідомості, що й сьогодні має теоретичну та практичну цінність. Проте дослідження З. Фрейда були зосереджені навколо несвідомої частини психіки, тому, на жаль, свідомість описана лише фрагментарно. Роботи американського лікаря В. Джеймса торкаються переважно філософських аспектів свідомості, містять здебільшого роздуми, ніж спостереження з медичної практики. Але В. Джеймс вперше акцентує безперервність свідомості, уявляючи її як потік.

Ґрунтовної розробки проблема свідомості зазнала у працях радянських учених, що диференціювали такі компоненти свідомості:

- рефлексія як відображення навколишнього світу і себе (Л. С. Виготський [2], С. Л. Рубінштейн [11, 149], О. М. Леонт'єв [7], О. Р. Лурія [8, 24], В. П. Зінченко (прямо не зазначає, проте наголошує у структурі свідомості предмети та операції) [6], О. В. Петровський (картина світу, образ минулого) [6]), хоча це скоріше функція, ніж складова свідомості;
- цілеспрямованість (С. Л. Рубінштейн [11, 134], О. М. Леонт'єв [7], О. В. Петровський [6]) – певно, є характеристикою свідомості, а не її компонентом;
- передбачення (С. Л. Рубінштейн [11, 134], О. М. Леонт'єв (розумова побудова дій [7]), О. В. Петровський (образ майбутнього) [6]) теж скоріше є функцією;
- знання (С. Л. Рубінштейн [11, 150], Б. Г. Анан'єв [1], В. П. Зінченко (предмети, операції) [6], О. В. Петровський [6]);
- діяльність в розумі (О. М. Леонт'єв [7]), інтелектуальні продукти (О. В. Петровський [6]) – ці положення надто абстрактні, щоб визначити, вони належать до структури чи до функцій;
- значення та смисли (О. М. Леонт'єв [7], О. Р. Лурія [8, 54], В. П. Зінченко [6]);
- зв'язок з мовленням (О. М. Леонт'єв [7], О. Р. Лурія [8, 54], О. В. Петровський [6]) очевидно є ознакою, а не компонентом свідомості;
- оцінки, ставлення (О. М. Леонт'єв [7], О. В. Петровський [6]);
- регулювання поведінки (О. М. Леонт'єв [7], Б. Г. Анан'єв [1], В. П. Зінченко [6]) теж є функцією;
- чуттєвість (О. М. Леонт'єв [7], В. П. Зінченко [6], О. В. Петровський [6]) є досить неконкретизованою ознакою психіки, а не лише свідомості;
- самосвідомість (О. В. Петровський (розрізнення об'єкта і суб'єкта діяльності) [6]).

Іноді компонентами свідомості визначають такі її риси як пластичність (В. П. Зінченко) та функції як реактивність (В. П. Зінченко), творче перетворення дійсності (О. М. Леонт'єв), упізнавання дійсності (С. Л. Рубінштейн), останнє ми зараз розглядаємо в межах пам'яті.

На основі цих фундаментальних праць психологи кінця ХХ століття розробили чисельні класифікації функцій свідомості. На пострадянському просторі найчастіше акцентують такі функції:

- рефлексія або відображувальна (В. П. Зінченко [6], Р. С. Немов [9, 321-326], О. А. Істоміна та В. В. Павловський (поділяють на відображення та усвідомлення себе) [10], О. Скрипченко і Л. Д. Долинська [5], О. Сергеєнкова і колеги [12], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.);
- регулювання поведінки (В. П. Зінченко [6], Р. С. Немов [9, 321-326], О. А. Істоміна та В. В. Павловський [10], О. Сергеєнкова і колеги [12], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.);
- пізнавальна або інформаційна (Р. С. Немов [9, 321-326], О. Сергеєнкова і колеги [12], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.), хоча, на нашу думку, це скоріше функція психіки, ніж свідомості, до того ж пізнання не завжди усвідомлене;
- креативна (О. Скрипченко і Л. Д. Долинська [5], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.), нашу думку, скоріше форма діяльності, ніж функція психіки чи свідомості;
- регулятивно-оціночна (О. Скрипченко і Л. Д. Долинська [5], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.), зазначимо, що оцінки належать скоріше до змісту свідомості, ніж до її функцій;
- цільова (О. А. Істоміна та В. В. Павловський [10] та ін.);
- духовна (В. П. Зінченко [6], О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13]);
- орієнтаційна (О. А. Гульбс [4, 8], Н. Ф. Шевченко [13] та ін.).

Інші функції, зокрема планування (Дж. Філд), порівняння з минулим досвідом (О. А. Істоміна та В. В. Павловський), сенсотворчу (В. А. Петрушенко), прогностичну (О. Сергеєнкова і колеги), комунікативну (О. Сергеєнкова і колеги, О. Г. Данільян та В. М. Тараненко), організаційно-вольову (В. А. Петрушенко), самовиховну (В. А. Петрушенко) виділяють украй рідко. Деякі складно вважати функціями, наприклад переживання (Р. С. Немов, Г. В. Акопов) чи ставлення до світу (Р. С. Немов).

Помітно, що класичні уявлення про зміст свідомості, а також сучасні розробки щодо її функцій не систематизовані, часто дублюються, іноді погано структуровані, критерії представлених типологізацій нечіткі, подекуди відсутнє суттєве, на нашу думку, розрізнення психіки та свідомості. Та найбільш суттєвим недоліком цих робіт є відсутність подальшого практичного застосування,

не розробленість діагностичного інструментарію на їх основі (а іноді відсутність такої принципової можливості). З іншого боку, у психодіагностиці є низка добре обґрунтованих, розповсюджених методик, що вже десятки років визнаються достатньо валідними (цікаво, як це, за умови відсутності загального розуміння змісту свідомості) для вивчення свідомості.

Зазвичай зміст свідомості вивчається або психосемантичними, або проєктивними методами. Іноді також застосовують комплексні багатофакторні методики, проте їх шкали не є досить спеціалізованими для цього та не дають загальної картини.

Серед психосемантичних методів найчастіше використовують методику «семантичного диференціала» Ч. Осгуда та її сучасні модифікації, методику репертуарних ґрат Дж. Келлі теж з модифікаціями та кольоровий тест М. Люшера, що займає вже проміжне положення між психосемантичними та проєктивними методами. До речі, ця методика у сучасній літературі має, мабуть, найбільше варіацій, що спираються на ідею проєктивного потенціалу кольорів. Усі зазначені методи досліджують безпосередньо ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності і самого себе, компоненти цієї дійсності акцентуються чи то за допомогою шкал Ч. Осгуда, чи то особистих питань Дж. Келлі, чи модифікацій інструкції у тесті М. Люшера. У будь-якому випадку маємо визнати, що основною складовою свідомості, до якої звертаються ці методи є саме оцінки і ставлення (а також імпліцитно ідеал та антиідеал, як точка відліку).

Перерахувати проєктивні методи, що використовуються для дослідження свідомості, не дозволяє обсяг статті, та й, певно, не має потреби у такому переліку, для прикладу зазначимо кілька цікавих розповсюджених методик цієї групи: «Незакінчені речення» Сакса і Леві, метафоричний автопортрет, неіснуюча тварина, дім-дерево-людина, «у кого б вас зачарували...» та інші. Ці методи також сконцентровані навколо ставлень та оцінок зазначених у інструкції об'єктів, які психолог виявляє за допомогою аналізу кольорів, розмірів, композиції тощо.

Очевидний висновок, який маємо зробити на основі представленої систематизації,

полягає у тому, що зміст свідомості як емпірично, так і теоретично складають ставлення та оцінки. Теоретичне підґрунтя цієї тези можна відшукати у працях О. М. Леонт'єва і О. В. Петровського. Відповідно свідомість правомірно визначити як рівень психіки (спираючись на роботи З. Фрейда), що містить оцінки і ставлення щодо навколишнього світу та самого себе. Структуру свідомості можна представити наступним чином:

Таблиця 1

Структура свідомості

Свідомість	
Свідомість щодо інших	Самосвідомість
оцінки	оцінки
ставлення	ставлення

Щодо функцій свідомості, то їх класифікація матиме наступний вигляд: основною функцією свідомості є рефлексія (суб'єктивне відображення об'єктивного світу), що у взаємодії з іншими компонентами психіки реалізується низкою конкретизованих функцій:

- свідомість + сприйняття = формують досвід (його усвідомлену частину);
- свідомість + мислення = створюють можливість для планування, тобто створення картини майбутнього;
- свідомість + пам'ять = створюють картину минулого;
- свідомість + мовлення = реалізують функцію смислотворення;
- свідомість + воля = регулюють поведінку (її усвідомлену частину).

Загалом, зміст свідомості (оцінки та ставлення) та ступень адекватності реалізації її загальної функції (рефлексії) можна діагностувати психосемантичними та проєктивними методами. Конкретизовані функції знаходяться у тісній взаємодії з пізнавальними процесами, для їх вивчення також можна застосовувати зазначені методи, але при цьому варто враховувати рівень розвитку конкретного пізнавального процесу у конкретної особистості. Тому для об'єктивної діагностики бажано також застосовувати стандартні тести для зазначених пізнавальних процесів.

У перспективі плануємо проаналізувати актуальні методи трансформації свідомості, класифікувати їх та визначити психічні механізми, що зумовлюють їх ефективність.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — М.: Наука, 1977. — 379 с.
2. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. — М.: Наука, 1960. — 498 с.
3. Головатий М. Ф. Політична психологія: підруч. / М. Ф. Головатий. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 400 с.
4. Гульбс О. А. Теоретико-методологічні основи категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи: дис. на здобуття наук. ступеня доктора психологічних наук: спец. 19.00.01 — «Загальна психологія, історія психології» / О. А. Гульбс. — Харків, 2013. — 520 с.
5. Загальна психологія: навчальний посібник / За ред. О. Скрипченко, Л. Долинської та ін. — К.: АПН, 1999. — 463 с.
6. Компоненты сознания [Электронный ресурс] // Вестишки.ру. — Режим доступа: <http://vestishki.ru/node/741>.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Электронный ресурс] / А. Н. Леонтьев. — Режим доступа: <http://www.psy.msu.ru/people/leontiev/dsl/4-1.html>.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 320 с.
9. Немов Р. С. Сознание и бессознательное // Психология: учебник / Р. С. Немов — М.: Высшее образование, 2005. — С. 321—336.
10. Психология и педагогика: Ч. 1. Психология личности / под общей ред. О. А. Истоминой, В. В. Павловского. — Владивосток: Изд-во Морск. гос. ун-та, 2007. — 347 с.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.
12. Сергієнкова О. Загальна психологія / Оксана Сергієнкова, Олеся Столярчук, Олена Коханова, Олена Пасека. — К.: Центр навчальної літератури, 2012. — 296 с.
13. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психологічних наук: спец. 19.00.07 — «Педагогічна та вікова психологія» / Н. Ф. Шевченко. — Київ, 2006. — 26 с.

NATALIA AKIMOVA

Кропивницький

CURRENT METHODS IN CONSCIOUSNESS RESEARCH: PROBLEM WITH VALIDITY

The study is intended to match the classical concepts of the consciousness and its functions with the common methodology for the investigation of consciousness. With this aim in view the author uses analysis, synthesis, generalization, systematization, and classification. Classical papers by Z. Freud, V. James, L. S. Vyhotskyi, S. L. Rubinshtein, A. M. Leontiev, A. R. Luriia, V. P. Zinchenko, A. V. Petrovskiy, B. H. Ananiev and some modern textbooks and doctoral dissertations were analyzed in the article. As a result, the author proposes to define consciousness as the level of the psyche, which contains valuations and attitudes toward the world and us. The main function of consciousness is reflection (the subjective reflection of the objective world). It is realized with other psyche components by specific functions, such as an accumulation of experience, creation of the future picture (planning), creation of the past picture, semantic formation and regulation of behavior. The author also suggests a binary structure of consciousness: consciousness of others and self-conscience. These ideas are in accord with the traditional methods of consciousness studying, that can be divided into two groups: psychosemantic and projective.

Keywords: consciousness, structure of consciousness, functions of consciousness, psychosemantic methods, projective methods.

НАТАЛЬЯ АКИМОВА

г. Кропивницький

АКТУАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЗНАНИЯ: ПРОБЛЕМА ВАЛИДНОСТИ

Целью предлагаемого исследования является согласование классических представлений о содержании сознания и его функциях с распространенной методологией исследования сознания. Для этого автор использует анализ, синтез, обобщение, систематизацию и классификацию. В результате изучения классических трудов З. Фрейда, В. Джеймса, Л. С. Выготского, С. Л. Рубинштейна, А. Н. Леонтьева, А. Р. Лурии, В. П. Зинченко, А. В. Петровского, Б. Г. Ананьева и ряда современных учебников и докторских диссертационных исследований, автор рассматривает сознание как уровень психики, содержащий оценки и отношение к окружающему миру и самому себе. Основной функцией сознания является рефлексия (субъективное отражение объективного мира), реализуемая во взаимодействии с другими компонентами психики рядом конкретизированных функций: накопление опыта, создания картины будущего (планирование), создание картины прошлого, смыслообразование и регуляция поведения. Также предлагается бинарная структура сознания, в которой выделяют сознание других и самосознание. Указанные взгляды согласуются с традиционными методами исследования сознания, которые поделены на две группы: психосемантические и проективные.

Ключевые слова: сознание, структура сознания, функции сознания, психосемантические методы, проективные методы.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2017